

**URBANISTYKA
I PLANOWANIE
PRZESTRZENNE**
URBAN DESIGN
AND SPATIAL PLANNING

MARCIN PETELE NZ

Dr hab. inż. arch. prof. PK
Cracow University of Technology
Faculty of Architecture
Department of Spatial Planning, Urban and Rural Design
e-mail: marcin.petelenz@pk.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7846-1590>

PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO — SZANSE CZY ZAGROŻENIA?

LOCAL SPATIAL DEVELOPMENT PLANS — THREATS OR OPPORTUNITIES?

STRESZCZENIE

Dopatrywano się dotychczas przyczyn występowania chaosu przestrzennego w stosowaniu decyzji WZiZT (Warunków Zabudowy i Zagospodarowania Terenu) przy wprowadzaniu nowej zabudowy oraz wskazywano powszechne oparcie się na planach zagospodarowania przestrzennego jako remedium. Po kilkunastu latach funkcjonowania nowych planów okazało się, iż wprowadzają one nowe zagrożenia i często nie implementują pożądanych mechanizmów porządkujących przestrzeń. Zaproponowano sposoby uzyskania długofalowych pozytywnych efektów przestrzennych, szczególnie w strefach urbanizujących się, w których nasilone są zjawiska negatywne.

Słowa kluczowe: chaos przestrzenny, harmonizacja kolorystyczna, nadmiar terenów zabudowy

ABSTRACT

Previously, the reasons behind spatial chaos were seen primarily as stemming from the use of planning permits in introducing new development, whereas spatial development plans were generally proposed as a remedy. After over a decade of the functioning of new plans, it turned out that they introduce new threats and often do not implement desired spatial structuring mechanisms. Methods of obtaining long-term positive spatial effects were proposed, especially in areas undergoing urbanisation, where negative phenomena display greater intensity.

Keywords: spatial chaos, colour harmonisation, excess of buildable land

1. WSTĘP

Jeszcze przed 1989 rokiem nasilała się intensywność i zmieniał charakter zabudowy, szczególnie na obszarach wiejskich, przynosząc negatywne efekty przestrzenne. Znikały resztki historycznej zabudowy o cechach regionalnych, harmonijnie wpisującej się w krajobraz. W jej miejsce rozprzestrzeniała się zabudowa agresywna gabarytowo, kolorystycznie, obca w formie wobec lokalnej tradycji, a równocześnie podobna na całym

obszarze kraju. Dzięki współczesnym technologiom budowlanym domy bez ograniczeń technicznych rozrastały się wzdłuż i wszerz, zwiększając niepotrzebnie kosztowność obiektów i ich trwałość ponad rzeczywiste potrzeby.

Dokumentowane, istniejące jeszcze w latach 70. i 80., tradycyjne obiekty dziedzictwa kulturowego zanikały w przyspieszonym tempie. Wracając po latach do miejscowości, w których były prowadzone inwentaryzacje, trudno znaleźć ślady tych cennych obiektów czy zespołów. Pozostały tylko ich zapisy

rysunkowe w archiwum. Pozostałe, jednostkowe piękne obiekty otoczone przypadkową, nadmiernie zróżnicowaną nową zabudową, nie wystarczały dla pozytywnego odbioru wizualnego zespołów zabudowy. Wypierająca je nowa zabudowa nie nawiązywała do tradycji harmonii przestrzennej dawnych zespołów osiedleńczych. Skłaniało to do refleksji nad koniecznością znalezienia sposobu na harmonizację przestrzenną godzącą wymogi rozwoju budownictwa i pozytywnego odbioru wizualnego.

W ciągu ostatnich 30 lat, od przełomu systemowego w 1989 roku, występowała w budownictwie i zagospodarowaniu obszarów osiedleńczych kontynuacja wcześniejszych procesów, ale pojawiły się też nowe zjawiska rzutujące w istotny, negatywny sposób na kształt przestrzeni zabudowanej.

Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat zarysowały się i zaostrzyły problemy wynikające z rosnącego znaczenia inwestycji deweloperskich. Nie występowały one na terenach wiejskich, natomiast zaznaczyły się w strefie urbanizującej się. Była ona dobrym polem badawczym dla poszukiwania przyczyn negatywnych zjawisk i ewentualnych sposobów ulepszenia systemu zagospodarowania, który mógłby sprostać wyzwaniom rysującym się w strefach obrzeżnych.

Przełom społeczno-gospodarczy zmienił wiele aspektów budownictwa, ale również uwypuklił niektóre negatywne efekty w przestrzeni. Wprowadzane w planowaniu przestrzennym wymogi ujednolicania geometrii dachów i ograniczania gabarytów zaczynały być realnie stosowane i wydawało się, iż przyniosą odczuwalną poprawę w zakresie ograniczania chaosu w ramach regionów. Z czasem okazało się, że te zasady są niewystarczające dla skutecznego porządkowania zespołów zabudowy i harmonijnego odbioru krajobrazu przy coraz szybszym powiększaniu obszarów pod zabudowę. Szczególnie w widokach panoramicznych działania dotyczące kształtu, bez zdyscyplinowania koloru i materiału, nie eliminowały bałaganu wynikającego z niedostatku czynników jednoczących.

Cel pracy

Celem pracy jest wykazanie negatywnych efektów niektórych wprowadzanych planów oraz ich nieskuteczności w ograniczaniu chaosu przestrzennego — a nawet pogłębianiu go. Konieczne jest zwrócenie uwagi na zapisy generujące zagrożenia oraz, na podstawie wniosków z tych analiz, przedstawienie propozycji zapisów alternatywnych lub nowych o większej skuteczności przy zachowaniu realizmu.

Metody

Zastosowano metodę analizy krytycznej i porównawczej. Ograniczono się do skrótu badań opisanych w innych publikacjach autora (Petelenz, 2017, 2019).

Zakres

Artykuł dotyczy sytuacji przestrzennej i prawnej Polski, ale posługuje się przykładami zagranicznymi. Zakres niniejszej publikacji jest zawężoną prezentacją dwóch zagadnień z książki autora *Wizualne aspekty równoważonego rozwoju miasta w strefie obrzeżnej — Wybrane zagadnienia* (Petelenz, 2019).

Przegląd literatury

Literatura dotycząca problemu chaosu przestrzennego jest bardzo obszerna. Warto przywołać tu przede wszystkim pozycje o charakterze strategicznym i eksperckim, jak: *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*; P. Lorens, *Porządek architektoniczny i urbanistyczny jako element przestrzennego zagospodarowania kraju* (Ekspertyza sporządzona na zamówienie Rządowego Centrum Studiów Strategicznych w ramach prac nad aktualizacją koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju); *Przestrzeń życia Polaków*, raport SARP, 2014, (J. Sepioł, koordynator), *Polska Polityka Architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, przestrzeni publicznej, architektury*.

Rozważania dotyczące aspektów wizualnej percepcji krajobrazu przestrzeni zabudowanej oparto na klasycznych pozycjach z zakresu estetyki, teorii architektury i kompozycji (Arnheim, 2004; Strzeмиński, 1969; Tatarkiewicz, 1988; Żórawski, 1973; Gage, 2010).

2. NIESKUTECZNOŚĆ ZAPISÓW PLANÓW W ZAKRESIE PORZĄDKOWANIA PRZESTRZENI

Kontekst, otoczenie i relacje obiektów z nimi są podstawą decydującą o percepcji przestrzeni. Z analizy historycznych wzorców można wnioskować, iż budowanie harmonii przestrzennej poprzez jednorodność niektórych cech formalnych (np. koloru) jest czynnikiem wizualnym bardzo silnym, zapobiegającym odczuciu chaosu. Regulacje gabarytu czy kształtu bryły dachu są ważne, lecz niewystarczające ze względu na dominację percepcji koloru w krajobrazie. Teza ta, w przeciwieństwie do np. regulacji gabarytu zabudowy, bywa co najmniej niedoceniana, również w części środowiska architektów, pomimo że ewolucja przepisów prawnych potwierdziła wagę np. zagadnień kolorystycznych (regulacje mające na celu harmonizację poprzez

kolor są już powszechne w zapisach miejscowych planów zagospodarowania). Niestety w praktyce zapisy nie wymuszają jednorodności, a jedynie chronią przed skrajnymi kontrastami. Do tego kontestowanie wagi relacji z otoczeniem i bardziej konsekwentnych ograniczeń kolorystycznych nadal występuje w środowisku projektantów (słynne stwierdzenie „fuck the context”), a tym bardziej inwestorów. Pokonanie tej bariery wymaga usilnej pracy edukacyjnej.

Dla poparcia tezy o konieczności wprowadzania bardziej zawężonych wymogów harmonizacji kolorystycznej zespołów zabudowy, można przytoczyć wiele argumentów:

- zespoły historyczne dostarczają przykładów harmonii przestrzennej wynikającej z jednolitości materiałowo- kolorystycznej;
- istnieją regiony ze współczesną zabudową kontynuującą zasady harmonizacji materiałowej;
- pozytywne oddziaływanie potwierdzone jest popularnością turystyczną (Włochy, Niemcy, Francja, Czechy, Chorwacja);
- wiele autorytetów (Żórawski, 1973; Arnheim, 2004, 2011; Strzeмиński, 1969) i teorii naukowych z zakresu architektury, filozofii, socjologii i psychologii podkreślało rozciągłość w czasie procesu percepcji wizualnej, a więc dla pozytywnego przeżycia estetycznego wagę harmonizacji (również kolorystycznej) w szerokich relacjach przestrzennych, a nie tylko cech pojedynczego obiektu;
- rozwiązania legislacyjne z wielu krajów (Włochy, Niemcy, Francja) wykazują, iż harmonizacja kolorystyczna jest normalną praktyką w krajach o zauważalnie wyższej jakości przestrzeni;
- zapisy w obowiązujących planach nie ograniczyły nadmiernych, przypadkowych kontrastów i nie zapewniły wprowadzenia czytelnego, materiałowo-kolorystycznego czynnika wiążącego.

3. PRZEROST TERENÓW PRZEZNACZONYCH POD ZABUDOWĘ W PLANACH MIEJSCOWYCH JAKO ZAGROŻENIE ILOŚCIOWE I JAKOŚCIOWE PRZESTRZENI W POLSCE

Z dostrzeganym chaosem przestrzennym i związanym z nim rozproszaniem zabudowy związane są ogromne koszty policzalne i pośrednie wynikające z obniżania jakości estetycznej, degradacji środowiska, zmniejszania efektywności wykorzystania terenów rolnych i szeroko pojętego wpływu na psychikę ludzi. W połączeniu ze zwiększonymi kosztami wynikającymi

z konieczności zapewniania infrastruktury technicznej i komunikacyjnej, i jej eksploatacji, zostały ocenione na ok. 80 mld zł rocznie (Kowalewski, Markowski, Śleszyński, 2020, s. 3).

Równocześnie stwierdzono, mimo pokrycia zatwierdzonymi planami zagospodarowania tylko ok. 30 % powierzchni kraju (raport NIK, 2016, s. 20), że mamy zarezerwowane w nich tereny budowlane dla ok. 60 mln osób (Kowalewski, 2014), a uwzględniając również Studia Kierunków Rozwoju — nawet dla 150–230–350 mln (wg różnych szacunków) ludzi (Kowalewski i in., 2014, s. 103). Można tu zacytować dobrze podsumowujące tę sytuację stwierdzenie: *Wadliwe plany miejscowe, jak i studia gminne, wpływają na ujemny, niekorzystny bilans gospodarki przestrzennej w gminach* (Śleszyński, Sudra, 2016). *Oznacza to, że plany miejscowe nie sprawdzają się w planowaniu przestrzennym i konieczne są jak najpilniejsze systemowe zmiany prawne, wprowadzające skuteczniejsze narzędzia kształtowania i ochrony ładu przestrzennego.* (Śleszyński, Stępnia, Mazurek, 2018, s. 234).

Trzeba zwrócić uwagę, iż wyznaczenie w planach zbyt dużych terenów, w miarę ich zasiedlenia, szczególnie w strefach urbanizujących się, będzie pogarszało warunki zamieszkania, co może spowodować zmniejszenie napływu chętnych. W rezultacie pozostaną tereny o utrwalonym rozproszeniu zabudowy, dużych kosztach inwestycyjnych i eksploatacyjnych, a klienci w poszukiwaniu lepszych warunków będą wywierać presję na nowe obszary. Jest to kolejne zagrożenie wynikające z możliwości wprowadzania w planach zagospodarowania nadpodaży gruntów budowlanych opartych na niewłaściwie przygotowanych prognozach rozwoju.

W związku z trudnością odwrócenia tych procesów metodami prawnymi pojawiają się postulaty wprowadzenia opłat za niezabudowane działki budowlane. Mechanizm fiskalny może okazać się najskuteczniejszy w walce z nadmierną degradacją przestrzeni.

4. WNIOSKI

Działania prawne i praktyka realizacyjna wykazują niewystarczającą skuteczność, gdyż — jak wynika z najświeższych ekspertyz architektoniczno-przestrzennych — problem chaosu jest nadal aktualny. Potrzebne jest wskazanie nowych, kluczowych i — jak się wydaje — niedocenianych dotąd metod zapewniania ładu i pozytywnego odbioru zespołów, zarówno w nowej, jak i istniejącej zabudowie.

Zbyt duże obszary przeznaczane w planach pod zabudowę powinny być zredukowane i etapowane.

Zasiedlanie kolejnych stref dopiero po wypełnieniu wcześniejszych etapów powinno zabezpieczać przed rozpraszaniem zabudowy pojawiającej się wyspowo, co generuje bałagan przestrzenny na coraz większych terenach. Ekstensywna, rozsiana zabudowa w niepotrzebnie przyspieszonym tempie redukuje krajobraz naturalny przekształcając go w zdegenerowany krajobraz urbanizowany.

Wprowadzanie silnie działającego czynnika harmonizującego, jakim jest jednolita kolorystyka dachów w ramach danej jednostki przestrzennej, jest łatwe do osiągnięcia poprzez uszczegółowienie wytycznej występującej obecnie we wszystkich planach. Oddziaływanie koloru i materiału budowlanego powinno być szerzej uwzględniane w programach nauczania wydziałów architektury, szczególnie możliwość wykorzystania tych środków jako integrujących zespoły przestrzenne.

Autor proponuje koncepcję projektowania dużych obszarów zabudowy, szczególnie w strefie urbanizacji, jako policentrycznych zespołów osiedleńczych. Uwzględnienie w nich jednorodności formalnej, czytelności przestrzennej wspomagającej tożsamość lokalną, uzyskiwanej dzięki dominantom i wyraźnym granicom uzyskiwanym z wykorzystaniem zieleni, która powinna tworzyć ciągły system rekreacyjno-przyrodniczy zapewniający komunikację mieszkańców (również strefy centralnej miasta) z otwartym krajobrazem (Petelenz, 2019). Jest to koncepcja wpisująca się w zalecenie zawarte w Polskiej Polityce Architektonicznej: *Przeciwdziałanie procesom rozlewania ekstensywnej zabudowy, jeżeli ma być skuteczne, nie powinno ograniczać się do zakazów. Potrzebne jest stworzenie atrakcyjnej propozycji takich warunków zamieszkania w ramach obszaru zurbanizowanego* (Andrzejewski, 2018, s. 57).

II. 1, 2. Okolice Krakowa, przykłady chaosu architektonicznego i przestrzennego (fot. M. Petelenz).

III. 1, 2. The outskirts of Krakow, examples of architectural and spatial chaos (photo: M. Petelenz).

II. 3. Nördlingen, Niemcy, przykład uporządkowania przestrzennego (fot. M. Petelenz).

III. 3. Nördlingen, Germany, an example of spatial order (photo: M. Petelenz).

1. INTRODUCTION

The intensity of development had been intensifying and its character had been changing even before 1989, especially in rural areas, resulting in negative spatial outcomes. The remains of historical development with regional characteristics, that harmoniously blended into the landscape, were disappearing. Its place was being taken by development that was aggressive in size and colour, alien to local tradition in terms of form, while being similar across the country. Due to the use of contemporary construction technologies, houses could limitlessly grow horizontally and vertically, unnecessarily increasing their cost and durability beyond actual needs.

Documented traditional cultural heritage buildings that existed in the 1970s and 80s were disappearing at a rapid pace. When returning after many years to towns and localities where those inventories had been taking place, it was difficult to find traces of these valuable buildings or building complexes. All that remained of them were their graphical records in archives. The remaining, singularly beautiful buildings, surrounded by haphazard, excessively varied new development, were not enough to provoke a positive visual reception of development complexes. The development that replaced them did not reference the tradition of spatial harmony in historical settlement complexes. This inclined one to reflect on the necessity of finding a way to achieve spatial harmonisation that would combine the requirements of construction development and positive visual reception.

Over the past thirty years since the political transformation of 1989, the construction and development of housing areas saw the continuation of earlier processes, yet there also appeared new ones that decidedly negatively affected the form of built-up space.

In the last dozen-or-so years, problems arising from the growing significance of commercial real estate development became more prominent and severe. They were not present in rural areas, but were markedly visible in zones undergoing urbanisation. Such zones proved suitable research areas for exploring the causes of negative phenomena and possible means of improving the development system so that it could rise up to the challenges emerging in peripheral zones.

The socio-economic transformation changed many aspects of construction while also making certain negative aspects more pronounced in space. The requirements of unifying roof geometry and limiting building size introduced in spatial planning were being implemented and it appeared that they

could bring observable improvement in limiting chaos in the various regions. Over time, it turned out that these principles were insufficient to effectively structure development complexes and ensure the harmonious development of the landscape while rapidly expanding buildable land. Especially in wider panoramic views, efforts aimed at shape, without disciplining colour and material, failed to eliminate disorder stemming from a deficiency in unifying factors.

Goal of the study

The goal of this paper is to present the negative effects of the application of some spatial development plans and their ineffectiveness in curtailing spatial chaos, leading to its exacerbation. It is necessary to note the provisions that generate threats and, based on analyses of these conclusions, present proposals of alternative provisions or new ones that would be more effective, while maintaining realism.

Methods

This study made use of critical and comparative analysis. The author's previous studies have been briefly referenced (Petelenz, 2017, 2019).

Scope

This paper explores the spatial and legal environment of Poland but also uses foreign cases. The scope of this paper is a narrowed down presentation of two issues from the author's book entitled *Wizualne aspekty równoważonego rozwoju miasta w strefie obrzeżnej — Wybrane zagadnienia* (Petelenz, 2019).

Literature review

The literature that discusses spatial chaos is exceedingly vast. Strategic and expert reports should be cited here, such as the *2030 Spatial Development Concept of the Country, Porządek architektoniczny i urbanistyczny jako element przestrzennego zagospodarowania kraju* by P. Lorens (expert report commissioned by the Government Centre for Strategic Studies as a part of updating the spatial development concept of the country), *Przestrzeń życia Polaków*, raport SARP, 2014 (J. Sepioł, coordinator), *Polska Polityka Architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, przestrzeni publicznej, architektury*.

The discussion on aspects of the visual perception of the landscape of built-up space was based on classical books on aesthetics and theory of architecture and composition (Arnheim, 2004; Strzebiński, 1969; Tatkiewicz, 1988; Żórawski, 1973; Gage, 2010).

2. INEFFECTIVENESS OF PLAN PROVISIONS IN STRUCTURING SPACE

Context, the surroundings and the relations buildings have with them are the basis that defines the perception of space. When analysing historical patterns, we can conclude that building spatial harmony via the uniformity of certain formal characteristics (e.g. colour) is a very strong visual factor that prevents experiencing chaos. Regulating the size or shape of the roof are important, yet insufficient due to the dominance of colour perception in the landscape. This argument, contrary to, for instance, regulating development mass size, is highly underappreciated by many, including some architects, despite the fact that the evolution of legal provisions confirmed the weight of colour-related issues (regulations aimed at harmonisation through colour are now common in spatial development plan provisions). Unfortunately, in practice, provisions do not enforce uniformity, but merely protect against extreme contrasts. Furthermore, contestation of the significance of relations with the surroundings and more consistent colour limitations is still present among designers (the famous statement ‘fuck the context’) and many more developers. Overcoming this barrier requires persistent education.

To back the argument on the necessity of introducing more specific requirements on colour harmonisation in building complexes, one can bring up the following:

- historical complexes provide examples of spatial harmony resulting from material and colour unification;
- there are regions with contemporary development that continues the principles of material harmonisation;
- the positive impact of harmonisation is confirmed by popularity among tourists (Italy, Germany, France, Czech Republic, Croatia);
- many academic authority figures (Żórawski, 1973; Arnheim, 2004, 2011; Strzemiński, 1969) and theories on architecture, philosophy, sociology and psychology highlighted the extension of visual perception over time, in addition to the weight of harmonisation (also in colour) in wide-ranging spatial relationship — not confined to a single building — in positive aesthetic experiences;
- legislative solutions from many countries (Italy, Germany, France) demonstrate that colour harmonisation is a standard practice in countries with observably higher quality space;
- provisions in applicable plans did not curtail excessive, random contrasts and did not ensure the introduction of a legible, material- and colour-based unifying factor.

3. EXCESS OF BUILDABLE LAND IN DEVELOPMENT PLANS AS A QUANTITATIVE AND QUALIATIVE THREAT TO SPACE IN POLAND

Perceptible spatial chaos is linked with the scattering of development and thus immense calculable and indirect costs based on the lowering of aesthetic quality, environmental degradation, ineffective agricultural land use and broadly understood impact on human psychology. In combination with greater costs due to the necessity of providing utility and transport infrastructure and its use, this overall cost was estimated to be PLN 80 billion (Kowalewski, Markowski, Śleszyński, 2020, s. 3).

It was also stated that despite applicable plans covering 30% of the country’s area (NIK report 2016, p. 20), the buildable land stipulated in them could house 60 million people (Kowalewski, 2014), while if we account for Spatial Development Directions Studies, this number could be as high as 150–230–350 million (according to various estimates) (Kowalewski et al., 2014, p.103). Here we can quote a statement that is an accurate summary of this situation: *Erroneous development plans and municipal studies contribute to the negative and adverse balance of spatial management in municipalities* (Śleszyński, Sudra, 2016). *This means that local plans do not perform well in spatial planning and urgent systemic legal change is necessary, that would introduce highly effective tools for shaping and protecting spatial order* (Śleszyński, Stepniak, Mazurek, 2018, p. 234).

It should be noted that assigning excessively large areas in plans shall, over the course of their settlement and especially in urbanising areas, adversely affect housing conditions, which could lead to a drop in demand. This may well result in areas with entrenched development scattering, high development and maintenance costs, and clients, in search of better conditions, will exert pressure on new areas. This is another threat that arises from the possibility of introducing an oversupply of buildable land, based on unreliable growth projections, in spatial development plans.

Due to the difficulty of reversing these processes with legal means, there appear proposals of introducing fees for undeveloped buildable plots. This fiscal mechanism may well prove highly effective in combating excessive spatial degradation.

4. CONCLUSIONS

Legal activities and praxis indicate insufficient effectiveness, as the latest architectural and spatial reports show that the problem of chaos remains relevant. We

need to identify new, crucial and apparently previously underappreciated methods of ensuring order and positive reception of complexes of new and existing development.

Excessively large areas assigned for development in plans should be reduced and staged. The settlement of new zones only after previous ones have been fully settled should prevent the scattering of development that forms loose patches, which generates spatial disorder in increasingly large areas. Extensive, scattered development reduces the natural landscape at a rapid pace, converting it into a degraded urbanised landscape.

The introduction of a strong and efficient harmonising factor in the form of uniform roof colour as a part of a given spatial unit is easy to introduce as a specification of an existing guideline that is already present in all plans. The effect of colour and construction material should be included in teaching to a greater extent, especially as a possible means of integrating development complexes.

The author proposes a concept of designing large areas of development, especially in zones of urbanisation, as polycentric settlement complexes. Accounting for formal uniformity and spatial legibility that supports local identity, achieved via landmarks and clear borders generated by the use of greenery, which should form a continuous recreational and wildlife system that provides circulatory linkages for residents (also with the downtown area of the city) with the open landscape (Petelenz, 2019). It is a proposal that is aligned with the recommendation included in PPA (Polish Policy of Architecture): *If countering urban sprawl is to be effective, it should not be confined to bans. It is necessary to create an attractive proposal of such housing conditions within an urbanised area* (Andrzejewski, 2018, p. 57).

REFERENCES

- Andrzejewski, P. i in. (2018), *Polska Polityka Architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, przestrzeni publicznej, architektury*, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Arnheim, R. (2004), *Sztuka i percepcja wzrokowa, psychologia twórczego oka*, Łódź: Oficyna s.c.
- Arnheim, R. (2011), *Myślenie wzrokowe*, Gdańsk: Wyd. słowo/obraz terytoria.
- Gage, J. (2010), *Kolor i znaczenie*, Kraków: Universitas.
- Hełdak, M. 'Rozwój przestrzenny zabudowy w strefie dużych miast', *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 2010 9/1, ss. 37–46.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, załącznik do uchwały nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r., Monitor Polski, poz. 252.
- Kowalewski, A. (2014), 'Skutki i źródła chaosu urbanizacyjnego' [w:] *O ekonomicznych stratach i społecznych kosztach niekontrolowanej urbanizacji w Polsce*, Warszawa: Kongres Budownictwa Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej.
- Kowalewski, A., Markowski, T., Śleszyński, P. (2018), *Studia nad chaosem przestrzennym*, raport Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, T. I–III, seria Studia KPZK PAN, T. CLXXXII.
- Kowalewski, A., Markowski, T., Śleszyński, P., (2020), *Kryzys polskiej przestrzeni, źródła, skutki i kierunki działań naprawczych*, Warszawa: KPZK PAN.
- Kowalewski, A. i in. (2014), 'O ekonomicznych stratach i społecznych kosztach niekontrolowanej urbanizacji w Polsce, załączniki', *Opinie i ekspertyzy na konferencję*, Kongres Budownictwa Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej.
- Lorens, P., *Porządek architektoniczny i urbanistyczny jako element przestrzennego zagospodarowania kraju*, Ekspertyza sporządzona na zamówienie Rządowego Centrum Studiów Strategicznych w ramach prac nad aktualizacją koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, Studia Regionalne i Lokalne, Nr 3 (21)/2005.
- Petelenz, M. (2017), 'Kolor dachów — szansa czy utopia integracji przestrzennej' [w:] Węclawowicz-Bilska E. (red.) *Nowe idee w planowaniu rozwoju terytorialnego*, T. 6, *Wybrane instrumenty planowania przestrzennego, regionalnego i projektowania urbanistycznego: zagadnienia szczegółowe*, praca zbiorowa, Kraków: Wyd. PK, ss. 163–185.
- Petelenz, M. (2019), *Wizualne aspekty równoważonego rozwoju miasta w strefie obrzeżnej — Wybrane zagadnienia*, Kraków: Wyd. PK.
- Sepiół, J., koordynator, (2014), *Przestrzeń życia Polaków*, raport niezależnych ekspertów z inspiracji Prezydenta RP Bronisława Komorowskiego, Koordynatorzy raportów: Czyżewscy, A. i E., Leśniak–Rychlak, D., Noworól, A., Markowski, T., Mizgajski, A., Paszkowski, Z., Sagan, I., Wilczyński, R., SARP.
- Strzemiński, W., (1969), *Teoria widzenia*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Śleszyński, P., Stępiak, M., Mazurek, D., 'Oszacowanie skutków presji inwestycyjnej i nadpodaży gruntów budowlanych w strefie podmiejskiej Warszawy na przykładzie gmin pasma zachodniego', *Przegląd Geograficzny* 2018, 90, 2, s. 209–240, <https://doi.org/10.7163/PrzG.2018.2.2>, (dostępne: 14.07.2021).
- Tatarkiewicz, W. (1988), *Dzieje sześciu pojęć. Sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycie estetyczne*, Warszawa: PWN.
- System gospodarowania przestrzenią gminy jako dobrem publicznym*, Informacja o wynikach kontroli, NIK, Nr ewid. 193/2016/KIN.
- Żórawski, J. (1973), *O budowie formy architektonicznej*, Warszawa: Arkady.